
4. poglavlje

RODNE VRIJEDNOSTI
I STAVOVI:
IZMEĐU TRADICIJE
I SUVREMENOSTI

Studije o razdoblju nakon sloma socijalizma pokazale su da je tranzicija pojačala obnovljeni naglasak na tradicionalnim vrijednostima, obiteljskom životu i vjeri, što je dovelo do procesa koji se naziva "retradicionalizacijom" (Kligman, 1994.). U Hrvatskoj je obnova državnosti i nacije promovirala naglasak u javnosti i na retradicionalizaciju rodni uloga i namjerno jačanje tradicionalnih vrijednosti i stavova. Pripadnici akademske zajednice ponudili su četiri objašnjenja za jačanje tradicionalnih rodni stavova i posljedično slabljenje položaja žena diljem Srednje i Istočne Europe (v. Kunovich i Deitelbaum, 2004., 1091-1092). Prvo, pitanja rodne jednakosti u tim zemljama bila su blisko povezana s diskreditiranim komunističkim režimima (Jaquette i Wolchik, 1998.; Nowakowska, 1997.; Ramet, 1996.; Verdery, 1994.). Drugim riječima, mnogi su olako otpisali politike koje su promovirale ravnopravnost spolova jer nije se odbacivao samo komunizam nego i sve što se s tim sustavom povezivalo. Drugo, istraživači su tvrdili da je skidanje bremenâ zaposlenosti, skrbi za djecu, kućanskih poslova i politike moglo dovesti do povlačenja žena u privatnu sferu (Lobodzinska, 1996.; Milić, 1993.; Szalai, 1998.). Treće, političari su zanemarivali pitanje roda zbog brojnosti i težine drugih problema u vrijeme tranzicije (Lobodzinska, 1996.; Ramet, 1996.). Naime, smatralo se da su rodna pitanja manje važna u usporedbi s inflacijom, sve većom nezaposlenošću i preraspodjelom resursa u državnom vlasništvu. Na kraju, crkve su slomom komunizma diljem regije stekle veliku moć (Alsop i Hockey, 2001.; Glass i Kawachi, 2001.) i igraju važnu ulogu u širenju tradicionalnih rodni ideologija.

Uz ta četiri objašnjenja, i rat u Hrvatskoj (1991.–1995.) nakon raspada bivše Jugoslavije nesmiljeno je zakomplificirao tranzicijske procese koji su već bili počeli s devedesetima. Nesporno je da je to dodatno pogoršalo gospodarsku situaciju te ojačalo patrijarhalne i nacionalističke stavove koji su dodatno otežavali i marginalizirali položaj žena. Ženska pitanja nisu bila prioritet. Državni prioritet bili su fondovi potrebni za obranu i obnovu, za skrb za izbjeglice i progna-

nike. Leinert-Novosel (2000., 7) navodi nekoliko učinaka tranzicije koji su prije svega utjecali na položaj žena u Hrvatskoj. To su: gubitak radnog mjesta, dulja razdoblja nezaposlenosti, smanjenje obiteljske financijske potpore, niži životni standard, porast nasilja u obitelji, nestanak žena s viših razina političke vlasti. Uz te nepovoljne uvjete koji su nastali tranzicijom, Kunovich i Deitelbaum (2004.) u svojem radu o etničkim sukobima, grupnoj polarizaciji i rodним stavovima u Hrvatskoj ustvrdili su da nacionalizam i sukob promiču polarizaciju izvan grupe (tj. nepovjerenje u "druge") koja pospješuje povratak tradicionalnim vrijednostima i uvjerenjima, što uključuje i tradicionalne stavove o rodu. Nema dvojbe da su tranzicija i rat pogoršali položaj žena jer su morale odustati od mnogih "prava" (obiteljskih prava i doplata – roditeljski dopust, dječji doplat, državne jaslice i vrtići) koja su imale u socijalizmu.⁴¹ Te nametnute rodne nejednakosti lako su prevedene u tradicionalne rodne ideologije. Obnovljeni nacionalistički pokreti, prenatalna populacijska politika i drugi javni diskursi (npr. u obrazovnim i vjerskim institucijama) pokazali su se kao retradicionalizacija ženskih uloga u Hrvatskoj. U mnogim primjerima, u odstupanju od socijalizma i socijalističkih politika, žene se spominjalo uglavnom u kontekstu reproduktivnih prava i moglo se čuti da je ženi mjesto u kući te da je majčinstvo njezina jedina svrha u životu.

Da ponovim, u ovom poglavlju kanim istražiti je li do promjene rodних uloga i (ponovnog) jačanja tradicionalnih vjerovanja, uloge i praksa među ljudima u ruralnim područjima došlo u svjetlu svih promjena koje su se dogodile na makrorazini, ili su ta vjerovanja i prakse uvijek bile tradicionalne. Ako vrijedi potonje, onda ću istražiti jesu li te vrijednosti i stavovi sada stekli novo značenje s obzirom na diskurse koji su u optjecaju kao odjek retradicionalizacije. Posebice želim ispitati kako se te vrijednosti i stavovi naglašavaju, zastupaju i održavaju na pojedinačnoj razini, posebno među ruralnim i seoskim ženama.

Na državnoj razini, indikatore retradicionalizacije može se naći u sve manjem broju pobačaja i smanjenoj upotrebi kontracepcijskih sredstava (Purić, 2000.). S druge strane, prema popisu stanovništva 2001., uočavaju se i promjene koje su odraz trenda prema detradicionalizaciji, a odnose se na i) sastav kućanstva: više je nuklearnih obitelji, koje se sastoje od bračnog para i djeteta (ili djece) (58 posto), bračnih

41 Suvišno je reći da u stvarnosti žene nisu ostvarile potpunu jednakost jer su i dalje bile uvelike odgovorne za kućanske obaveze, u prosjeku su zarađivale manje od muškaraca i rijetko su dospjevale na najviše razine donošenja ekonomskih i političkih odluka (v. Corrin, 1992. o zemljama Srednjoistočne Europe; Leinert-Novosel, 1999. i Rihtman-Auguštin, 1985. o podacima za bivšu Jugoslaviju).

parova bez djece (27 posto) i obitelji s jednim roditeljem, uglavnom majkom (15 posto), a proširena kućanstva su rijetka; ii) razinu naobrazbe: sada više žena u Hrvatskoj stječe visoko obrazovanje – porast od 72,2 posto od 1981.; iii) dob stupanja u brak: žene se, prema podacima na državnoj razini, udaju u prosjeku u kasnijoj dobi (25,1 godina); iv) dob u vrijeme poroda: žene prvi put rađaju kasnije (25,4 godine) i v) sve se više djece rađa izvan braka. Međutim, za razliku od toga, znanstveni rezultati utemeljeni na demografskim podacima sudionika u ovoj studiji⁴² naznačuju da su u selima ovog uzorka na djelu tradicionalni trendovi. Na primjer, proširena su kućanstva uobičajena, a virilokalno stanovanje norma; obrazovna razina je niska i žene ne pokazuju osobitu želju za daljnjim obrazovanjem. Nadalje, žene u uzorku udale su se mlade (većinom mlađe od 25 godina, neke čak sa 16). Kao što se može očekivati, prvi put su rodile mlade i nijedno dijete nije rođeno izvan braka.

Da bih ilustrirala tvrdnju da su rodne ideologije i prakse u tim selima uvijek bile tradicionalne, u sljedećem odjeljku opisat ću obrasce stanovanja, obrazovne razine i stavove prema zaposlenosti među ruralnim i seoskim ženama u tom uzorku.

Pokazatelji tradicionalizma

Obrasci stanovanja u Slavoniji nisu strukturno jednoliki, ali posvuda je moguće pronaći tragove zadruge.⁴³ Sada postoje tri vrste stanovanja nakon stupanja u brak:

- 42 Oni ni u kojem smislu nisu statistički reprezentativni, ali u usporedbi s podacima na državnoj razini, odražavaju tradicionalnije prakse.
- 43 Zadruga je bila kompleksno kućanstvo koje je zajednički posjedovalo imovinu, radilo i živjelo zajedno te dijelilo proizvode rada. Bio je to hijerarhijski sustav u kojem se rang određivao prema dobi i rodu. Zadrugu je vodio *gospodar*, obično najstariji muškarac, koji je nadzirao sve, savjetovao se s oženjenim muškim članovima o radu, financijskim pitanjima i organizaciji te služio kao veza između zadruge i vanjskog svijeta. I rad se dijelio prema dobi i rodu. Zadatke članica određivala je i usmjeravala starija žena, obično supruga glavarica. Zadruge su veličinom varirale od 10 ili 15 članova do 40, pa čak i 60. Poljoprivredom se bavilo uglavnom radi prehrane članova. Formom i idealom bile su patrijarhalne. Vlasnici zemlje bili su odrasli oženjeni muškarci. Brakove je dogovarao *gospodar*. Žene su se ili udavale u zadrugu (suprugu) ili izvan nje (kćeri). Žene su pripadale zadruzi preko muževa i djece. Kad bi žena obudovjela i željela se udati izvan zadruge, očekivalo se da djecu ostavi u njoj. Na dnu hijerarhije bile su mlade udane žene. One su prve ustajale, prale noge gospodaru ili drugim odraslim muškarcima, a za vrijeme obroka bi stajale (Despalatović, 2009., 103). S druge strane, Rihtman-Auguštin (1984., 1985.) ustvrdila je da su žene unutar zadruge stvarale žensku subkulturu i razvijale poseban oblik komunikacije kojim su se služile samo sa ženama iz iste ili druge obitelji unutar zadruge. Štoviše, ustvrdila je da su žene na razne načine utjecale na donošenje odluka u zadruzi i da su imale pristup nezavisnim načinima nasljeđivanja.

najuobičajenije virilokalno, neolokalno i, rjeđe, uksorilokalno. Virilokalno (ili patrilokalno) mjesto stanovanja strukturirano je pravilom da muškarac ostaje u očevoju kući nakon što sazri i nakon stupanja u brak dovodi ženu u svoju obitelj. U Slavoniji to obično traje cijeli život ako je riječ o najmlađem sinu. Ta vrsta stanovanja dijelom je rezultat ekonomskih čimbenika i odraz kulturnog pravila, ili obiteljskih vrijednosti, koje se može povezati sa zadrugom. U tim ruralnim selima još se podrazumijeva da će najmlađi sin ostati u rodnoj kući kako bi nastavio obiteljski obrt i održao povezanost obitelji sa zemljom ili se brinuo za roditelje u starosti. Suprotno tome, kćeri, koje u pravilu ne nasljeđuju zemlju, nakon udaje odlaze iz rodne kuće. U ovoj studiji 28 žena (42 posto) preselilo se iz svoga sela u muževljevo ili onamo gdje je odrastao među svojom rodbinom. No treba napomenuti da ih je gotovo jednako mnogo (27) nakon stupanja u brak ostalo u rodnom selu, ali se preselilo u muževljevo kućanstvo u istom selu. Sve u svemu, velika većina (80 posto) žena odselila se iz rodne kuće nakon stupanja u brak i živjele su s muževljevom obitelji barem prvih godina braka. Mnoge od tih žena govori- le su o iskustvima dislokacije, iz svoga na srodstvu utemeljenog identiteta nakon udaje, i njegova kasnijeg slabljenja. Sljedeći citat ilustrira bol, traumu i nemoć koje snahe često doživljavaju kada dođu u muževljevo kućanstvo.

To "izjeda" žene: one gube identitet, mlade se žene čak ubiju. Snahe se kritizira a priori; one nemaju nikakav status. Svi ti odnosi posebno frustriraju mlade žene. Kada [svekrve] žele kritizirati, nađu neku glupost. (Manda, 38 godina)

U usporedbi, uksorilokalno (ili matrilokalno) stanovanje određuje pravilo da žena ostaje u majčinu (rodnom) domu kad sazri i dovede muža da nakon vjenčanja živi s njezinom obitelji. U tim se ruralnim područjima to uvijek smatralo iznimkom od pravila. Neke su mi žene objašnjavale da kćeri nikad ne ostaju u roditeljskom domu jer bi u tom slučaju život za zeta bio odveć neugodan. U ovom istraživanju samo su četiri primjera matrilokalnog stanovanja. Zanimljivo je da su se žene koje su ostale u rodnoj kući udale za muškarce koji su odrasli s majkom, a sada veći dio godine rade u drugom dijelu zemlje ili u inozemstvu. Dakle, nijedan od njih ne živi trajno u kućanstvu ženine obitelji jer se taj model stanovanja uvelike kosi sa starim i ukorijenjenim tradicionalnim kulturnim pravilom. On ne "čini muškost" kako treba ako živi s njezinom obitelji na njihovoj zemlji.

Napominje se da ruralni način života pruža veću moć sinovima dajući im prednost u nasljeđivanju (v. Shortall, 1999.). Goody (1976., 3) napominje i da je prijenos imovine način strukturiranja interpersonalnih odnosa koji potpomaže reprodukciju društvenog sustava. U Slavoniji, zbog dosadašnje prakse nasljeđivanja i stanovanja, kojom obično muškarci nasljeđuju zemlju, a žene se nakon stupanja u brak po običaju presele u muževljevu kuću, očito je da su žene u podređenom položaju. One često dožive oštar prekid sa svojim prethodnim životom i svedene su na reproduktivnu biologiju, pri čemu imaju dvije presudne, ali sputavajuće uloge – djelotvorno obavljanje kućanskih poslova i rađanje (po mogućnosti – sinova).⁴⁴ Njihov je položaj u novoj obitelji loš i često nastaju napetosti u trostranom odnosu majke, sina i snahe. Dakako, muškost ima povlašten status jer se majka i snaha natječu za mladoženjinu pažnju. U svijetu nepromjenjive muške stabilnosti, sigurnosti i prevlasti, žene se nakon udaje moraju preseliti na muževljev “teritorij”, što često znači – u kuću u kojoj je on odrastao, daleko od njezinih rođaka i prijatelja. Kad snaha dođe u muževljevu obitelj, često se očekuje da služi drugim članovima obitelji. Svekrva obično odlučuje o kućanstvu i potrošnji, presudnoj za opstanak kućanstva, a snaha je osuđena na obavljanje kućanskih poslova (“žen-skih poslova”). U proširenom kućanstvu, gdje je segregacija spolova rigidnija, tradicionalniji su i stavovi prema kućanskoj podjeli rada između muškaraca i žena. Žene ne mogu uživati u istim povlasticama i slobodi u kojima uživaju muškarci u svom domu. Muškarci u pravilu obično ne obavljaju kućanske poslove jer bi im se članovi obitelji i prijatelji rugali. Poslove poput kuhanja, čišćenja i skrbi za druge uvijek se smatralo poslovima koji su idealno i prirodno primjereni ženama. Slično tome, uvijek se smatra da je majčinstvo “prirodan” dio braka, pa odgovornost za odgoj i čuvanje djece, s obzirom na oskudnu ponudu javnih resursa za skrb o djeci, obično u tim zajednicama veže žene za neplaćeni rad u domu koji im je tuđ. Štoviše, muževljevi roditelji i rodbina često utjelovljuju model poimanja roda pa njihova prisutnost u kućanstvu nužno pojačava tradi-

44 To je slično sociokulturnom sustavu o kojem govori Yuval-Davis (1997., 36) u kojemu društvena vrijednost žene (kao i mogućnost da stekne određenu društvenu moć, posebno kad ostari) ovisi o tome ima li sinove koji bi nastavili obiteljsko ime/zemlju i borili se za domovinu bude li potrebno. To mi je objasnila žena koja nema braću; opisala je kako je njezin otac želio sina jer bi tako imao više razloga za rad. Tvrđila je da bi kupio više zemlje, nov traktor, radio bi više za unuke i bilo bi mu lakše jer sin ostaje kod kuće. Rekla je da je znao da će se ona udati i otići iz kuće.

cionalne rodne stavove i očekivanja članova koji propisuju strogu rodnu podjelu rada.⁴⁵

Niska obrazovna razina⁴⁶ i manjak ambicija, posebno među ženama na tom području, mogu poslužiti kao objašnjenje zašto tradicionalne rodne ideologije i prakse uporno opstaju i traju. Formalno obrazovanje kao sredstvo društvene promocije moglo bi pridonijeti promjeni rodni uloga – što bi utjecalo na stavove prema braku, majčinstvu, podjeli rada i donošenju odluka u kućanstvu. Nema dvojbe da žene često moraju ostatu u kući jer su njihove mogućnosti za obrazovanje i različitim resursima koji utječu na akademski uspjeh ograničene. To dobro ilustriraju riječi žene koja nije završila osnovnu školu jer joj obitelj nije mogla priuštiti plaćanje troškova prijevoza, a daljnje pohađanje škole poremetio je i rat. Nije nikakvo čudo što se rano udala i u dobi od 25 godina već je imala troje djece. Nikad nije bila zaposlena i posve u skladu sa stereotipom sad bi željela raditi kao frizerka, ali to bi bilo uzalud jer su okolna sela puna nezaposlenih frizerki koje su završile frizersku školu u obližnjem gradu.

Naučila sam to na vlastitoj koži... kad se zaljubiš i udaš u sedamnaestoj, misliš da je svijet ružičast, ali kad ti se otvore oči, vidiš da ništa nije takvo! Najgora je bila trudnoća za trudnoćom, i to u doba rata; to mi je načelo živce. (Sanja, 32 godine)

U istom tegobnom okviru, nešto više od četvrtine (18) žena (27 posto) u uzorku završilo je osnovnu školu; njih deset (15 posto) završilo je samo nekoliko razreda osnovne škole, a jedna nikad nije ni pohađala školu. Slično tome, manje od polovine žena (28) u uzorku (42 posto) završilo je srednju školu. Još manje (15 posto) steklo je neku razinu višeg obrazovanja. Premda su neke žene upisale višu školu, zbog razloga povezanih s brakom, zbog djece i rata nisu je uspjele završiti.

Nije sporno da idealizirani rodni stereotipi u kojima se ističe reproduktivna uloga žene mogu biti zapreka onim ženama koje žele steći više obrazovanje. Mnogi roditelji u studiji potiču kćeri da od malih nogu odabiru područja u kojima su žene češće zastupljene i koja su obično proširenje uloge žene-majke, kao što su zdravstvena skrb, uslužne djelatnosti, rad u školi itd. Štoviše, rezultati istraživanja

45 Prema teorijama socijalizacije, muškarci i žene "tradicionalnih" stavova u manjoj će mjeri dijeliti kućanske poslove (v. Massey i sur., 1995., koji potvrđuju te zaključke u socijalističkoj Jugoslaviji).

46 Podatke o nepismenosti i postocima visokoobrazovanih žena u ruralnim populacijama i u županiji u kojoj je provedeno ovo istraživanje, vidi u 2. poglavlju.

upućuju na to da se niska obrazovna razina ruralnih i seoskih žena nedvojbeno može povezati s tradicionalnim rodno socijalizacijskim praksama, očekivanjima i poimanjima idealne ženstvenosti. No, prakse socijalizacije i idealni nisu jedine zapreke. Ruralne žene koje su sudjelovale u istraživanju nisu uspjele iskoristiti raznolikije ideje ni veće mogućnosti za samorazvoj i zapošljavanje zato što im je strogo ograničen pristup kulturnom kapitalu "kod kuće". Troškovi prijevoza u najbliži grad (Županju) radi pohađanja srednje škole, ili udaljenije hrvatske gradove radi višeg i visokog obrazovanja, previsoki su za mnoge obitelji, a mogućnosti zapošljavanja u ruralnim područjima u kojima žive vrlo su male.⁴⁷ Nema dvojbe, viša obrazovna razina značila bi veće mogućnosti zapošljavanja, što bi pak potaknulo nastanak manje tradicionalnih rodni stavova i kod žena i kod muškaraca te donijelo resurse koji bi znatno povećali moć žena u obitelji.

Nije nikakvo čudo i u skladu je s tradicijom što je samo četvrtina žena u uzorku službeno zaposlena. Razmjerno ograničeno sudjelovanje ruralnih žena u plaćenom radu može se pripisati širim ograničenjima koja nadilaze strukturu i djelovanje ruralnih tržišta radne snage⁴⁸ i odnose se na prevlast narodne (ruralne) kulture u kojoj se veličaju "prirodne" ženske uloge i vještine u obitelji i zajednici. Kulturne konstrukcije ruralnosti u kojima se obitelj, kućanski poslovi i rad u zajednici smatraju najvažnijima za osjećaj identiteta ruralnih žena znatno utječu na nastanak mogućnosti i iskustva plaćenoga radnog mjesta. Kako tvrdi Little (1997., 151), ruralna zajednica posjeduje osobit sklop prepoznatljivih značenja i asocijacija koje posebno zadiru u rodni identitet (ženske uloge i iskustva). Drugim riječima, konstrukcija ruralnih žena (kao kućanica, majki) jamči da će njihovi obrasci zapošljavanja i mogućnosti za ostvarenje karijere ostati u drugom planu, iza dužnosti skrbi za druge. Kao što je već spomenuto u trećem poglavlju, zaključci ove studije pokazuju da se ženski identitet usmjerava na kućevnost i dom, u kojemu stječu osjećaj vlastite vrijednosti. Kao što su primijetili drugi istraživači ruralnoga, ti stavovi odražavaju širi sklop prioriteta koji se pojačavaju u dominantnoj ruralnoj kulturi, gdje se "pretpostavlja da je ženska uloga u odgoju djece na prvom mjestu, pri čemu se često isključuje druge uloge, posebno

47 Stoga mnogi roditelji odlučuju slati djecu u škole koje su bliže, ali su izvan Hrvatske – preko granice, u distrikt Brčko.

48 Među strukturalnim ograničenjima su: loš prijevoz i nedostatak jaslica, dječjih vrtića, ekonomska, politička i društvena ograničenja koja nepovoljno utječu na mogućnost žena da dobiju radno mjesto kad ono i postoji.

dok su djeca mala” (Halliday i Little, 2001., 423). Dakle, odgovornosti žena u domu i zajednici, aktivnosti i interesi drugih članova kućanstva, stavovi obitelji, zajednice i zaposlenih – sve to utječe na praktični i ideološki kontekst zaposlenosti žena (Little, 2002., 113).

Istraživači dosljedno pokazuju i da su neke značajke zajedničke svim ženama u ruralnim područjima ili se barem (što je važno) percipiraju kao zajedničke (Little, 1997., 142). Upravo ta očekivanja o određenom zajedničkom identitetu snažno utječu na rodne odnose i ponašanje žena, te na upotrebu prostora i sudjelovanje u zapošljavanju. Usporedno s ovim istraživanjem, studije su pokazale da su ispitanici odgojeni u ruralnim područjima u Hrvatskoj skloniji negativnim stavovima prema sudjelovanju žena u radnoj snazi (Brajdić-Vuković, Birkelund i Štulhofer, 2006.). Budući da mnoge žene nikad nisu “službeno” radile u formalnoj ekonomiji, ne mogu steći mirovinu i stoga doživotno ekonomski ovise o mužu. Drugim riječima, nikad nisu imale neograničen pristup “vlastitom” novcu, zbog čega nisu samo u velikoj mjeri ovisne o drugima nego im to dodatno ograničava mobilnost i aktivnosti. Kao što se može i očekivati, žene koje obavljaju plaćeni rad uglavnom se bave zanimanjima koja su proširenja tradicionalnih ženskih poslova i kućevnosti, pa su u tim ruralnim zajednicama prihvatljivija. Druge studije pokazale su da mogućnosti koje su ženama dostupne i prihvatljive ovise o vrlo strogim pretpostavkama i očekivanjima o majčinstvu i pripadanju ruralnoj zajednici (Little i Austin, 1996.). Čini se da je to slučaj i u tim selima.

Kao što je već spomenuto, žene koje nisu službeno zaposlene često ispunjavaju više uloga istodobno, osobito sada u doba recesije. Stoga, premda mnoge rutinski govore da su “domaćice”, ubrzo postaje očito da bitno pridonose kućanstvu radeći u neformalnoj ekonomiji (što čine i zaposlene žene kad ne rade na svojem službenom radnom mjestu). Taj rad u svrhu “podebljanja” kućnog budžeta uključuje: rad na imanju, vrtlarstvo, ručni rad i povremene poslove – obično u svoja četiri zida. Dakako, te radne uloge, koje se mogu uklopiti u skrb o djeci i potrebe obitelji, nemaju mnogo veze sa samoostvarenjem i društvenom promocijom, ali imaju veze s ublažavanjem (novčanih) problema s kojima se suočavaju njihove obitelji. Browner i Lewin (1982.) opisuju to kao “altruističnu” prirodu ženske uloge, kad majke svoje prihode namjenjuju kućanstvu općenito ili pak konkretnim potrebama djece. U svakom slučaju premda je “rad kod kuće” strategija ostvarivanja prihoda koja ženama daje ekonomsku ulogu i osnažuje ih

za pregovaranje o njihovim rodnim ulogama i odnosima, on može i učvrstiti tradicionalne ženske uloge i stavove.

Očito je da ti pokazatelji tradicionalizma (obrasci stanovanja, obrazovna razina i stavovi prema zapošljavanju) pružaju određen uvid u društveno konstruirane i rodne vrijednosne sustave koje se već neko vrijeme prakticira u toj regiji. To će poslužiti kao preliminarni uvid i pomoći da se propita koliko su te ruralne zajednice u doba socijalizma doista odstupile (ako uopće jesu) od tradicionalnih ideala, uloga i praksa. Čini se da se u socijalizmu nisu ozbiljno doveli u pitanje asimetrični odnosi moći u obitelji, kućanstvu i široj zajednici u tim selima, jer su rodne vrijednosti i stavovi bili i jesu duboko ukorijenjeni u tradiciji.

Biti djevojka/žena

U ovom odjeljku razmatraju se neki aspekti svakodnevnog života ruralnih i seoskih žena kako bi se “život vidio s njihova kuta” (npr. kako ih se odgaja kao žene, što se od njih očekivalo ili očekuje, što se smatra “idealom”, te neka obilježja njihova društvenog/osobnog života) i ilustrirale njihove rodne vrijednosti i stavovi. Istraživanje se usredotočilo na sljedeća relevantna istraživačka pitanja. Upadaju li djevojčice lako u ženski položaj koji im je namijenjen zbog njihova spola ili se mogu postaviti i na suprotan način? Koje se rodne identitete i društvene uloge visoko vrednuje u tim ruralnim zajednicama? Jesu li stabilni s protokom vremena ili zbog makro-retradicionalizacije dobivaju novo značenje?

U tim ruralnim područjima pozicioniranje nije fleksibilno ni promjenjivo; na djevojke i žene vrši se jak pritisak da ispunjavaju zahtjeve svoga spola. Uvijek ih se strogo sputava ograničenjima roda, seksualnosti, dobi, vjere, etničnosti itd. i fizičkim prostorom. Da bi se objasnilo relativnu stabilnost roda, korisno je poslužiti se Bourdieuovom društvenom teorijom i uključiti njegove pojmove polja i habitusa (načina činjenja i bivanja), koji se ne odnose na svjesno učenje ni na ideološko nametanje nego se stječu praksom tijekom socijalizacije (Bourdieu, 1977.). Na primjer, djevojčice se od malih nogu potiče da sudjeluju u tradicionalnim ženskim poslovima koje se visoko cijeni, poput kuhanja, čišćenja, glačanja, skrbi za braću i sestre, voženja i sličnih vrsta ručnog rada da bi ih se pripremilo za odraslu dob. Dom je glavno mjesto za stjecanje nužnih kućanskih i majčinskih vještina. On pruža idealnu društvenu i fizičku okolinu u kakvoj djevojčice i djevojke mogu vježbati ulogu koju će, kako se očekuje, “prirodno”

prihvatiti u odrasloj dobi.⁴⁹ To znanje obično prenose žene koje žive u kućanstvu i o njemu se govori u sljedećim izjavama:

Žene znaju – s tim su rođene – odgojene su u kućanstvu s bakom i majkom – naš je posao da ih učimo; da prenosi-mo; to je životna škola. To nismo naučile u školi. (Vesna, 54 godine)

Majka nas je učila da kad muž izade na polje, ili na posao, moramo ga čekati, pripremiti sve za njega (i prije posla također) i paziti da sve bude gotovo na vrijeme. (Lucija, 34 godine)

Te riječi jasno ilustriraju ono što se smatra važnim, vrijednim i razmjenjivim znanjem među ženama u slavonskim ruralnim kućanstvima. Djevojke u svojoj kućnoj okolini od drugih žena rano nauče kako se ispravno “čini prava ženstvenost”. Nauče što je bitno i “ambiciozno” nastoje sve bolje obavljati te poslove prije braka i života sa svojom. Kao djevojke ili “žene pripravnice”, žene u ovom istraživanju nisu mogle izbjeći kućanske poslove i učenjem tih vještina prilagođavale su se prihvaćenoj ruralnoj ženskoj normi. Svakodnevna iskustva djevojaka u “privatnoj” sferi također dopunjavaju diskurse koji cirkuliraju u javnoj sferi; isti kodovi i značenja sada se susreću na nastavi, u crkvi i među susjedima. Priroda njihova društvenog života i socijalizacije povezana je i s veličinom i kohezivnošću zajednice. Male zajednice imaju veću moć nad pojedincem i kadre su podvrgnuti pojedinca volji zajednice (v. Arnett, 1995.). One žene koje se ne prilagode prihvatljivim i primjerenim poimanjima vjerskog i obiteljskog ponašanja otvoreno se kritizira da nisu “prave” žene, s čestom implikacijom da su nemoralne ili “lake”. Dakle, čini se da nema mnogo prilika za odstupanje od norme, za prekoračenje granica, jer bi žene tako naštetile svom položaju i oslabile moć koju su stekle pravilnim “činjenjem ženstvenosti”. Dobar, teško stečen ugled lako se ukalja, kako mi je objasnila žena čiji muž veći dio godine radi u inozemstvu. U skladu s pravilnim, obiteljskim, kreposnim ponašanjem, ona provodi većinu vremena s djecom, koja su u tinejdžerskoj dobi, jer žena koja ostaje kod kuće ne izlaže se tjele-

49 Međutim, ne bi trebalo biti tako, jer rod je nešto dinamično i poimanja o primjerenom rodnom ponašanju trebala bi se s vremenom mijenjati (v. Thorne, 2002.), a ne biti sklop internaliziranih ponašanja i praksâ ili identiteta, koje u djetinjstvu nagrađuju članovi obitelji i šira zajednica. No, to se može očekivati ako djevojčica/djevojka/žena izravno iz roditeljskog doma prijede u muževljevu obitelj, bez ikakvih “drugih” iskustava, u polju daljnjeg obrazovanja, zaposlenja ili u nekoj drugoj sociokulturnoj okolini.

snim iskušenjima koja prijete njezinoj kreposti i vjernosti, što je osnovna ženska vrlina u tim selima.

Nikamo ne idem! Ne volim hodati selom. Jednostavno to ne volim! Ljudi su ovdje tradicionalni, vole ogovarati ako puno lutate okolo, to je takvo mjesto, vrlo je staromodno ali mene to ne opterećuje jer me ne zanima – zato se najviše volim zatvoriti u kuću. (Ana, 39 godina)

Lynette ŠIKIĆ-MIČANOVIĆ
Skriveni životi
Prilog antropologiji
ruralnih žena

Rodna očekivanja

Zasad smo vidjeli kako se žene odgaja i uči kako da čine “pravu ženstvenost” te kako ih se može “sputati” rod-nim vrijednostima i stavovima koji prevladavaju u tim ru-ralnim zajednicama. U ovom odjeljku razmatra se što se očekuje i od kćeri i od sinova. Budući da se čini da su rod-na očekivanja kruta i nepromjenjiva, zanimljivo je na više naraštaja istražiti trajnost rod-nih očekivanja i stavova. Za-nima nas odražavaju li očekivanja majki u prvom primjeru (u vrijeme socijalizma) i u drugom (u vrijeme postsocijalizma) ideologiju i praksu razdoblja o kojemu je riječ.

Kad sam upitala što je od nje kao žene očekivala maj-ka, Blaženka je rekla:

B: *Očekivala je da se udam u pravom smislu, da živim normalan život, da budem prava majka, da odgojim djecu i radim kućanske poslove.*

L: *Što očekujete od svoje kćeri?*

B: *Očekujem da se sretno uda – da osnuje obitelj i ima skladan život.*

L: *A od svog sina?*

B: *Isto. Očekujem da se oženi i zaposli, tako da ima plaću.* (Blaženka, 45 godina)

U citatu su jasno vidljiva različita rodna očekivanja za mušku i žensku djecu. Brak, majčinstvo i obiteljski ži-vot (u pravom smislu) očekuje se od dviju kćeri različitih naraštaja, dok se za sina prednost daje braku i sigurnom zaposlenju, a očinstvo i obiteljski život uopće se ne spo-minje. Slično tome, više od polovine žena reklo mi je da im je majka govorila kako želi da budu “prave” majke, dobre domaćice i da imaju stabilan, skladan brak (a ne da budu obrazovane, zaposlene žene sa svim blagodatima službenog, plaćenog rada). Drugi istraživači uočili su da na uspjeh ruralnih žena u programima osposobljavanja za zapošljavanje negativno utječe njihova socijalizacija koja u skladu sa ženstvenošću ističe njihovu sekundarnu, ne-konfrontacijsku i skrbnu ulogu u obitelji (Haugen, 1994.; Shortall, 1996.). Očito, bez obzira na socijalistički pro-

gram, koji je zagovarao punu zaposlenost i rodnu ravnopravnost – tradicionalno majčinstvo “s punim radnim vremenom”, uz dodatnu odgovornost za vođenje kućanstva ipak se visoko vrednovalo i smatralo glavnim obilježjem identiteta ruralne žene. Usto, majke su od kćeri očekivale da budu marljive, dobre, poštene, da pokazuju poštovanje i slušaju muža i svekrvu. Očekivanja kakva se čitaju u sljedećim citatima također jasno naznačuju da majke žele da njihove kćeri budu “baš kao one” – spremne i sposobne za skrbnu, djelotvornu i podređenu ulogu u obitelji.

Očekivala je da budem dobra domaćica i supruga, ništa više od nje same, jer i ona je domaćica. Mislim da joj je bilo važno da dobro kuham, dobro glačam i ostalo. Mislila je da je to normalno i da je to njezina dužnost – da sve bude čisto i uredno. (Vesna, 41 godina)

Da budem dobra, da slušam muža i svekrvu (smije se) i da ih poštujem. Da budem dobra majka svojoj djeci – da ih odgojim u vjerskom duhu. (Katarina, 42 godine)

Očekivala je upravo ono što sam sada. Željela je da se udam, imam svoju obitelj i budem prava domaćica i prava majka. (Ana, 37 godina)

Kad sam pitala žene što očekuju od svojih kćeri, većina je odgovorila kako žele da im se kćeri udaju, imaju djecu i budu domaćice. To očekivanje da kćeri budu prije svega supruge/majke/domaćice odražava vrlo tradicionalne vrijednosti i stavove koji se nisu tijekom vremena znatno promijenili nego su možda čak “sakralizirani” u svjetlu novije uključenosti Katoličke crkve u sve sfere javnog, političkog i društvenog života.

S druge strane, što je u manjoj mjeri tradicionalno, dvije petine žena izjavile su kako žele da njihove kćeri steknu obrazovanje i nađu posao. To dobro ilustrira sljedeća izjava žene koja svojim kćerima želi nešto posve drukčije jer zamjera što je odgojena da bude tiha, da sluša i da se ne buni!

Željela bih da moje kćeri budu neovisnije u životu, ustrajnije nego što sam ja bila... tako da mogu ostvariti ono što žele u životu. Ja nisam bila dovoljno hrabra. Imala sam 18 godina – mislila sam se upisati na fakultet, ali nisam. Bojala sam se da neću uspjeti i ostala sam kod kuće. Nisam bila sigurna u sebe. Naučit ću kćeri da prvo pokušaju, a ne da odustanu, a da nisu ni pokušale. (Nina, 33 godine)

Taj primjer pruža uvid u “socijalizacijski kalup” koji pospješuje prilagodbu i pokornost kojoj u tim krajevima djevojčice često svjedoče od malih nogu. Ohrabrujuće i

vrlo optimistično, ona želi odgojiti djecu na drukčiji način, želi da u životu imaju izbor – da budu neovisna i uporna. Neodlučnost i strah od stjecanja više naobrazbe odaju također da je odrasla u okolini bez pozitivnih ženskih uzora, ohrabrenja i poticaja.

“Idealna” žena

Bez obzira na te progresivne varijacije u stajalištu o obrazovanju kad je riječ o kćerima, mnoge udane žene s kojima sam razgovarala imaju itekako stvaran i konkretan interes da “prenesu” i očuvaju sliku djelotvorne, marljive kućanice koja vodi skladan obiteljski život u kojemu se svatko slaže sa svakim. Objasnile su mi da im je to veoma važno jer se u tim selima oduvijek smatra da su žene ponajprije odgovorne za kuću, obitelj, obiteljske odnose probleme i odgoj djece. Sve su druge dužnosti sporedne.⁵⁰ U skladu s tim, među njima vlada postojano uvjerenje da je “idealna” žena prije svega dobra domaćica.⁵¹ To se odnosi na sposobnosti žene kao majke, supruge i kućanice, što su u tim krajevima oduvijek glavni atributi tradicionalne ženstvenosti. Prema sudionicima istraživanja, idealnu ženu (dobru kućanicu i majku) odlikuju sposobnost za marljiv rad, djelotvornost, snalažljivost; ona je zadovoljna, odgovorna, požrtvovna, skromna, poštena i religiozna, posvećena obitelji, posebice djeci. Dvije petine sudionika misle da je njezino “pravo” mjesto u kući, obitelji, ili još određenije, u kuhinji. A ako sve to obavlja kako valja (brine se za djecu, muža i dom), onda nema ni vremena ni želje ići uokolo. No, u progresivnijem tonu, ostali sudionici misle da bi trebala biti svugdje – npr. “u društvu”,

50 Prema popisu stanovništva iz 2001. približno svaka sedma žena u ukupnom stanovništvu upisana je kao kućanica, a u Vukovarsko-srijemskoj županiji taj udio raste na jednu petinu. Osobito ih je mnogo u poljoprivrednom stanovništvu te županije, u kojemu je gotovo svaka treća žena kućanica.

51 Tom riječju mnoge žene (i muškarci) opisuju svoju (ili ženinu) današnju ulogu i ono što smatraju idealnom ženom. Domaćica se definira kao 1. a) žena *domaćina* (muške glave obitelji), b) ona koja nije zaposlena izvan kuće, koja vodi kućanstvo; kućanica; 2. a) ona koja upravlja posluživanjem, brine za domaći ugođaj, b) stjuardesa. Domaćin je pak 1. a) glava obitelji, onaj koji upravlja domom, b) onaj koji je privržen domu, koji dobro vodi dom; 2. onaj koji se po dužnosti brine za neku zgradu, prostorije i sl.; domar; 3. onaj koji je i u počasti na prvom mjestu neke svečane priredbe ili prigode (Anić, 1994.). Jasno je da je muškarac (*domaćin*) u boljem položaju kao glava obitelji, da se pretpostavlja da radi izvan kuće ali *dobro* vodi svoj dom, dok uloga za ženu (*domaćica*) ima konotacije sekundarne važnosti. Nju se definira u odnosu na nekog drugog – na muža, i priroda je njezine uloge podređenost. Primjer jasno pokazuje da značenja riječi *domaćin* i *domaćica* ne nose jednaku težinu.

“ne na jednom mjestu”, “na poslu i u kući”, ili “gdje misli da može biti”. O ta dva različita mišljenja govore sljedeće dvije izjave:

Za nas u selu ženino mjesto je u kući jer nemate vremena. Ako želite biti dobra majka, nemate vremena ni za što drugo. Uvijek morate biti kod kuće! (Lucija, 45 godina)

Na više mjesta, ne na jednom mjestu – treba biti na poslu, kod kuće i u društvu. Nije u redu ako je cijelo vrijeme na poslu ili cijelo vrijeme u kući. (Boris, 38 godina)

Istraživači su uočili da udane žene podržavaju prevlast patrijarhalnog načina proizvodnje načinom na koji i dalje služe potrebama muža i kućanstva (Bennett, 2004., 159). Međutim, zadovoljavanje potreba muža i kućanstva u pohvalnom smislu jest i mjera njihove vrijednosti u tim zajednicama. Ako muž nosi izglačanu košulju i ulaštene cipele, ako je posteljina besprijekorno bijela i izglačana, ako su prozori kristalno čisti itd. – to drugima u zajednici znači i pokazuje da svoj posao obavlja “kako treba” i jamči da neće biti predmet ogovaranja. No, zbog tih su patrijarhalnih struktura ruralne i seoske žene manje vidljive i djeluju izvan njihova nadzora i sfere djelovanja. One zapravo periferiziraju ženske glasove i aktivnosti tako da ih žene ne mogu osporiti i razbiti.

No, od žena se ne zahtijeva samo briga za dobrobit obitelji. One su u tim selima odgovorne i za nametanje moralnih i duhovnih vrijednosti članovima obitelji, posebice djeci.⁵² Pogotovo posljednjih dvadesetak godina kućevnost se izjednačuje s moralom te se osobito žene doživljava kao čuvare morala u društvu. A budući da ih se smatra stupovima ruralne zajednice koji drže obitelj na okupu i jamče da ona funkcionira kao jedinica, žene su često i žrtveni jarci ako nešto pođe po zlu. Vrlo jak utjecaj Katoličke crkve može se smatrati glavnim čimbenikom koji je obnovio snagu, artikulaciju i prodornost tradicionalnih rodnih ideologija u tim zajednicama. Kao što je već spomenuto, u tranziciji je Katolička crkva stekla veliku moć i imala aktivnu ulogu u prijenosu tradicionalnih rodnih ideologija u Hrvatskoj. Na primjer, kada je 2003. godine papa Ivan Pavao II. treći put posjetio Hrvatsku, žene je veličao u ulozi njegovateljica. Naime, pozvao ih je da poštuju, kako je rekao, “uzvišen poziv” supruge, majke i njegovateljice, uz objašnjenje da žene imaju posebnu

52 Žene su prije svega odgovorne za to da djecu odgoje u vjerskom duhu. Dužnost im je poticati ih da kod kuće mole, da se pomole prije svakog obroka, da poste i apstiniraju, odlaze na misu nedjeljom i blagdanima, primaju sakramente, barem dvaput godišnje odlaze na ispovijed itd.

senzibilnost koja je potrebna u modernom svijetu. Katolička se crkva posebno bavi definicijom obitelji kao temeljne jedinice Crkve i društva, a žena je u njoj “srce obitelji” i najpredanija vrijednostima vjere. Nesporno je da religija u ruralnim prostorima stvara strukture značenja u odsutnosti, ili oskudnosti drugih diskursa – modnih magazina, plakata i panoa, u situaciji u kojoj nema mjesta za zabavu, druženje i rekreaciju i slično namijenjenih upravo ženama. Značajno je da se tradicionalne rodne razlike (žene moraju biti pokorne, poslušne, strpljive, skromne, marljive) tvore vjerskim diskursom koji kruto artikulira (ruralnu) ženstvenost i muževnost. U skladu s tim Brajdić-Vuković i sur. (2006.) zaključili su da ispitanici odrasli u ruralnim područjima Hrvatske, a koji češće odlaze u crkvu zastupaju tradicionalnije stavove o rodu.

Mnoge žene koje sam intervjuirala nastoje živjeti u skladu s vrijednostima katoličanstva jer su tako “odgojene” i tako se definira kakve žene nastoje biti. Iznenađilo me koliko se puta na dan mole kod kuće (često zajedno i na glas). Tri četvrtine žena u uzorku reklo mi je da im je crkva vrlo važna i da redovito idu na misu jer im to pruža stabilnost, nadu, utjehu, snagu, zadovoljstvo, duhovno utočište i usmjerenost. S druge strane, muškarci (posebno Šokci) manje su religiozni u starijoj dobi, osobito nakon što se ožene – iako su odgajani na jednak način. U doba socijalizma, privatna sfera, kao utočište od intruzivnog sustava, bila je prostor u kojemu su ljudi mogli slobodno prakticirati vjeru. Kao čuvarice obiteljskog morala, žene su uvijek više molile kod kuće (i u crkvi) jer su ih manje sputavale formalne radne odgovornosti i ograničenja. Nesporno je da u tim ruralnim zajednicama čak i sada vlada uočljiva feminizacija katoličanstva premda u toj vjerskoj instituciji kao cjelini žene općenito imaju podređen položaj. Uzrok te očite nedosljednosti moglo bi biti to što je “odlazak u crkvu” jedna od malobrojnih javnih/društvenih aktivnosti koje su u ruralnim područjima ženama dostupne i primjerene. Njihova im vjerska aktivnost, koja se obnovila i dobila novo značenje kao posljedica retradicionalizacije na makrorazini, očito daje legitimno mjesto u javnoj sferi koja bi im inače mogla biti nedostupna.⁵³

53 Da bih bolje razumjela te odnose, htjela sam intervjuirati župnika u jednom od sela u kojima sam obavljala terenski rad. Pristao je na intervju kad smo se upoznali, no zatražio je da unaprijed vidi pitanja. Tijekom sljedećih godinu dana podsjetila sam ga nekoliko puta, ali nije uspio pronaći vremena za mene. Na kraju sam ga zamolila da odgovore napiše, ali do sada mi nisu poslani.

Naše žene su takve – kuća, dvorište, eventualno crkva i ništa drugo. (Marija, 60 godina)

Većina žena kojima se bavim u studiji provodi velik dio vremena (obavljajući iste poslove – u domu, u *bašči*, ručni rad, pripremu za društvene događaje, rad za crkvu itd.) s drugim ženama u skladu s uobičajenim prostornim i vremenskim rasporedom u selu. Ti zajednički odnosi (osim ako je odnos napet ili je izvor napetosti, npr. između svekrva i snaha u proširenim kućanstvima) važno su obilježje društvenog života u ruralnim zajednicama u Hrvatskoj. Bračni parovi (s djecom) rijetko zajednički obavljaju kućanske poslove i skrbe o djeci, čak je i druženje često segregirano prema rodu. To je povezano s duboko ukorijenjenom podjelom rada između muškaraca i žena te s tradicionalnim načinima “činjenja” onoga što se smatra prikladnim rodnim ponašanjem.

Segregacija spolova i uzajamno isključivi scenariji za bivanje muškarcem i ženom ondje su oduvijek imperativ. No, treba napomenuti da su žene oduvijek “fleksibilniji” rod, naime one često obavljaju više uloga kada je potrebno, npr. kad su muškarci odsutni (na radu u inozemstvu ili u ratu) ili bolesni, u proljeće i na jesen, kad treba obaviti više posla na imanju i slično. U tom smislu nalaze se na raznim mjestima i u različitim *habitusima* te stoga postaju vještije od muškaraca u organizaciji, koordinaciji i adaptaciji. Oni ih na taj način ne mogu zamijeniti. Nema dvojbe, to je dvostruko (ili čak trostruko) breme, ali zbog toga žene stječu bogatija i raznovrsnija iskustva života u različitim svjetovima.

No, ipak, najuočljiviji i najistaknutiji aspekt društvenog života jest sveobuhvatna segregacija spolova: žene i muškarci provode većinu vremena u kontekstu vlastitoga spola i s njime se snažno identificiraju, što jasno ocrtava rodne vrijednosti i stavove. Na primjer, pijenje kave očito je tipičan simbol svakodnevnog (intimnog) druženosti i konstrukcije roda, posebice među ženama. Žensko pijenje kave⁵⁴ aktivnost je koja se obavlja svaki dan u vlastitom domu ili kod susjeda (“komšiluk”), u privatnom i intimnom prostoru. Premda se povezuje s ugodnom druženosti, povezano je i s praznim i zlobnim ogovaranjem. Kava se većinom pije rano ujutro, prije podne (nakon jutarnjih kućanskih poslova), nakon ručka i navečer. Često

54 Svakodnevna aktivnost pijenja kave uglavnom je rodno segregirana (iako muškarci nisu formalno isključeni iz te prakse ako su kod kuće) i kodirana pojmovima rodne razlike.

sam čula (i od muškaraca i od žena) da se žene okupljaju u svojim privatnim sferama “kako bi pile kavu i ogovarale”. Budući da nema eksplicitno izraženu svrhu i može se shvatiti kao način da im “prođe vrijeme”, pijeње kave može se smatrati i bijegom od rutinizirane i ograničene egzistencije. Može ga se shvatiti i kao pokazatelj lagodnog ženskog života i sklonosti razgovoru. No, premda se taj svojevrsni obred naizgled doima površnim, on je važan na drugi način. Prema Lévi-Straussu (1997.) takva razmjena (društvena podjela hrane i pića) definira i održava društvene odnose. Štoviše, Cowan (1991., 180) u svojem radu o društvenoj organizaciji površnih (trivijalnih) aktivnosti istražila je kako su prevladavajuća poimanja ženske spolnosti, moralnih vrlina i autonomije utjelovljena u prakse svakodnevne druževnosti. Ovdje su, društveno konstruirana razumijevanja roda, spolnih razlika i moralnih vrlina utjelovljena u praksi pijeња kave. Tu je riječ o “reprodukciji”, o tome kako se svakodnevna druževnost organizira u skladu s prevladavajućim poimanjima muških i ženskih osoba i kako ih reproducira (Mauss, 1985.). Drugim riječima, to je primjer kako svakodnevni oblici druževnosti ili “igranje igre” *reproduciraju* razumijevanja roda kojima se rodne ideje održavaju, osporavaju ili mijenjaju. Sljedeći odlomak, dio intervjua s majkom troje djece, jasno ilustrira rutinu pijeња kave s rodbinom i središnje mjesto koje zauzima u njezinu životu.

Cijeli dan sam kod kuće, odlazim kod komšinice na kavu – suprugove tetke, majke, sestre i šogorice, sve one žive blizu. Posjećujem ih kad imam vremena. S muževljevom tetkom svaki dan pijem kavu između 11:30 i 12:30 – to je naše vrijeme, pa me muž ne smije smetati u to vrijeme. Jedan dan se nađemo ovdje, drugi dan kod nje. Razgovaramo o tome što je novo u selu, o svom radu u bašči, o životinjama... (Ana, 34 godine)

Mnogo sam puta tijekom terenskog rada hodala glavnom seoskom ulicom, gdje je smještena većina krčmi i gostionica. Bez obzira na doba dana, ondje se rijetko može vidjeti udane žene. Od sudionika istraživanja doznala sam da je odlazak na ta lokalna javna mjesta nezamisliv za većinu udanih žena – to znači ući u nepoznat i potencijalno “opasan” svijet u kojem se može iskoristiti ženska ranjivost. Odlazeći na ta mjesta izlažu opasnosti sklad u svome domu jer traže “zadovoljstvo” umjesto da ispunjavaju “dužnost”. Od kreposne žene očekuje se da ne pokazuje nikakvo osobno zanimanje za takva mjesta, jer to ne bi bilo prihvatljivo “činjenje roda”. Ženino poštenje, čast i pouzdanost odražavaju se u njezinoj privrženosti domu.

Ako odlazi na neka od spomenutih mjesta, izlaže se opasnosti ogovaranja zbog neodgovornosti prema kućanstvu i vjerojatne raspuštenosti, prijetvornosti i nemorala.

Ako udana žena ode u kafić, na to se ružno gleda. Nju se tako ocjenjuje, vrlo tradicionalno – što bi žena uopće mogla raditi ili tražiti u kafiću? – jer misle da to nije mjesto za nju. (Ivan, 39 godina)

Ne, nemam potrebu za tim i ne mogu. Nismo naučile na to; nismo navikle. (Sanja, 39 godina)

Udane žene ne izlaze, ili rijetko izlaze, nemaju naviku, to nije u tradiciji. Izlaze kad dođu gosti, za naše blagdane, onda svi izađu. (Marko, 38 godina)

Drugim riječima, trajne tradicionalne rodne vrijednosti i stavovi određuju da žene u pravilu ne zalaze na mjesta koja ne posjećuju druge žene (npr. u kafiće), nego čine ono što čine i druge žene u slobodno⁵⁵ vrijeme (npr. piju kavu kod kuće sa ženskom rodbinom i susjedama, zajedno na sijelu izrađuju ručne radove) jer tako se čini “uzorna ženstvenost”. Budući da se te aktivnosti ruralnih žena obavljaju “u kući” i produktivne su (u smislu uspostavljanja društvenih saveza i proizvodnje poželjnih, kulturnih artefakata), one su široko prihvaćene. Za udanu ženu, protiv je njenih interesa (kao supruge, majke i članice zajednice) iskazati svoje interese kao autonomna osoba, pa se nejednaki odnosi moći između muškaraca i žena u tim ruralnim zajednicama stoga dodatno učvršćuju. Posljedica je toga da se većina žena u ovoj studiji ponaša u skladu s “pravilima igre”, iako sam naišla i na iznimku – seosku ženu koja prelazi “čvrste” granice. Za sebe je rekla da je “ekscentrična” osoba koju ne prihvaćaju u “rodnom mjestu” i tvrdi da je oduvijek bila drukčija. Za razliku od drugih žena (u ovoj studiji), otišla je studirati u inozemstvo, a kućanske poslove i odgoj djece obavlja zajedno s mužem, koji je usto mlađi od nje. Lucidno ističe da se u rodnom selu ne mora družiti sa ženama da bi bila žena.

55 Prema prijedlogu jednostavne definicije, slobodno vrijeme je vrijeme koje preostane nakon što se zadovolje osnovne životne potrebe: npr. jelo, spavanje i rad (Jackson i Witt, 1994.). Hemingway (1990.) predlaže doradeniju definiciju, prema kojoj se slobodno vrijeme sastoji od tri neodvojiva dijela: opuštanja, zabave i osobnog razvoja. “Slobodno vrijeme nije plaćeni rad, niti je vidljivo u obiteljskim, društveno-duhovnim i političkim obvezama; sastoji se od aktivnosti izvan tih institucionalnih obveza i uglavnom je usmjereno prema samoostvarenju.” Arab-Moghaddam, Henderson i Shekholeslami (2007.) u svojoj definiciji slobodnog vremena ističu da ga treba razlikovati od poluslobodnog vremena, to jest od aktivnosti koje imaju utilitarnu svrhu, kao što su vrtlarstvo i uradi-sam hobiji, koji neke ljude mogu opuštati.

Ova zajednica zapravo me nikad nije prihvatila. Uvijek sam bila drukčija, ili možda ekscentrična? Družila sam se s muškarcima. Nikad mi nije bio problem sjesti s muškarcima u kafiću i razgovarati. Nisam se morala družiti sa ženama da bih bila žena! Uvijek sam se razlikovala od svih drugih; nisam se trudila biti važna. (Vesna, 47 godina)

U svakom slučaju činiti ženstvenost u tim ruralnim prostorima znači da potrebe i želje pojedine žene ne bi smjele imati prednost. Stoga žene prihvaćaju kolektivnu retoriku, a ne individualističku, i svoj život često organiziraju na temelju zabrinutosti za svoj ugled. Najvjerojatnije, za ženu je potraga (ako se u nju upusti) za vlastitim slobodnim prostorom izvan kuće (ako takav postoji) osobito teška.⁵⁶

Premda su žene u uzorku izložene mnogim vrstama društvenog pritiska da se prilagode, ne prisiljava ih se na dijetu, jer “ideal mršavosti” nije rodna društvena norma i nije dio činjenja “prave” ženstvenosti. Naime, “biti na dijeti” ne prakticira se u znatnijoj mjeri među ženama u ovoj studiji i vitkost nije kulturni ideal ženstvenosti u ruralnim prostorima Slavonije.⁵⁷ One svoj život ne doživljavaju kao neprekidnu bitku s tijelom i vitkost nije važna za osobni uspjeh i uspješno vođenje kućanstva. Samo je nekoliko žena s kojima sam razgovarala bilo na dijeti, a da to nije bilo iz zdravstvenih razloga. Upravo suprotno: moj je dojam da je “biti ženom” povezano s tjelesnom masom i “popunjenošću”, a ne s “vježbanjem”, “održavanjem linije” i opsjednutošću izgledom. U tim ruralnim prostorima, krupnu ženu smatra se poželjnom (kao znak dobrog zdravlja) i to se i očekuje od žene koja je rodila. Često sam čula kako ljudi govore da žene moraju biti snažne kako bi izdržale težak rad u kućanstvu (na imanju). Štoviše, budući da su žene obično ograničene na “domaći” život, debljina je znak da dobro kuhaju, jer mnoge tvrde da moraju biti gurmani da bi ispunile zahtjeve svoje obitelji i prehrambene navike u Slavoniji. Više od polovice žena koje su sudjelovale u istraživanju nikad nisu bile na dijeti, trećina

56 Vrlo malo žena bavi se organiziranim aktivnostima u slobodno vrijeme jer je izbor tih aktivnosti ograničen. Iznenađuje da među ženama u uzorku postoji nekoliko atipičnih i rijetkih primjera aktivnosti u slobodno vrijeme, npr. promatranje i hvatanje leptira, ili šetnje u prirodi.

57 Pretjerano držanje dijete može dovesti do bolesti *anorexia nervosa*, u kojoj na jednoj razini značenja (prema Bordo, 1997., 238-9) postoji strah i zazor od tradicionalnih ženskih uloga i društvenih ograničenja. Naime, adolescentice izražavaju karakterističan strah od odrastanja i zrelosti, pri čemu spolno razvijene i potencijalno reproduktivne žene sugeriraju strah od ženstvenosti. Tako izražavaju ljutnju zbog ograničenosti tradicionalno ženske uloge, odbacujući vrijednosti povezane s njom, i ne žele dopustiti da njihova budućnost krene smjerom kojim je pošao majčin život.

je rekla da su bile na dijete u prošlosti, kad su bile mlađe. Štoviše, neke su objasnile da je u Slavoniji preskupo biti na dijete jer se, inače, jede ono što se uzgoji. Očito je da držanje dijete i vitkost među ženama nisu karakteristični izrazi ruralne ženstvenosti jer se drugim diskursima zagovara druga vrsta ženstvenosti – ona koja nije ni privlačna ni androgina nego uzorna.

S druge strane, u tim ruralnim područjima među ženama su rašireni post i apstinencija, bez obzira na vjeru. Više od dvije trećine sudionica istraživanja reklo je da redovito poste i apstiniraju. Post i apstinenciju kao običaj nedvojbeno potiče i održava majka u kućanstvu, jer je ona tako usko povezana s prehrambenim navikama u obitelji. Štoviše, u svojoj ulozi “nositeljice tradicije”, to je samo jedna od neprekidnih vjerskih aktivnosti/požrtvovnosti koje se zbivaju izvan crkve. Jedna mi je žena rekla da se cijeli život strogo pridržava pravila posta zbog toga što je zahvalna Bogu. Mnoge poste i radi zdravlja svoje djece. Post i apstinencija među ženama predstavljaju smisleno i koherentno ponašanje koje je duboko ukorijenjeno i prevladava u toj ruralnoj kulturi. Kao sredstvo za ostvarenje duhovnog savršenstva i svetosti (v. Vandereycken i Van Deth, 1994.), post se povezivalo (i još se povezuje) s pojmom čistoće i nadzora nad kaotičnim tjelesnim strastima. Osoba koja je kadra kontrolirati glad, taj snažni fiziološki impuls, često se navodi kao uzor moralnog integriteta (Bruch, 1974., 25). U skladu s tim, primjereno je i preporučljivo, posebno za žene, postiti i apstinirati kako bi se “umrtvile strasti”, to jest kako bi se tijelo držalo pod kontrolom i na taj način ispravno činilo uzornu ženstvenost. Štoviše, budući da žene često moraju strukturirati život prema okolnostima koje su izvan njihova nadzora (pri čemu su obično nevidljivi akteri, koje se rijetko prepoznaje), žrtva postom i apstinencijom može im dati jači osjećaj samopoštovanja.

Zaključne napomene

Izlažući prevladavajuće rodne vrijednosti i stavove, u ovom poglavlju istražila sam u kojoj se mjeri dogodio “povratak tradiciji” u ruralnim selima u Hrvatskoj i jesu li te rodne vrijednosti i stavovi pritom dobili novo značenje u posttranzicijskom/poslijeratnom razdoblju.

Prvo, podaci pokazuju da su rodne vrijednosti i stavovi u selima u kojima sam provela istraživanje uvijek bili tradicionalni i da se održavaju obrascima stanovanja, stavovima prema obrazovanju i zaposlenju, socijalizacijskim praksama i rodnim očekivanjima, idealima i praksama. Vlada snažno i postojano uvjerenje da bi žena u idealnom slučaju trebala prije svega posvetiti svoju energiju obitelji

kao supruga i majka. Osobni razvoj i postignuća uvijek su bili na drugom mjestu i nisu bili uskladivi s majčinstvom, posebice dok su djeca još mala. Žene su tijekom naraštaja naučile (obično u ranoj dobi, i to od drugih žena) što se u njihovu domu očekuje od žene s obzirom na njezinu ispravnu ulogu, ponašanje i težnje. Slično životu u zadruzi, život žena često određuju i kontroliraju oni koji imaju veću moć u obitelji, osobito ako žena živi sa svojom i ima malo ili nimalo kapitala. Uspostavljene socijalizacijske prakse i ukorijenjena rodna očekivanja određuju stroga ograničenja u društvenom životu žena. One se vrlo često osobno ostvaruju preko muža i djece, društvenim aktivnostima s drugim ženama i uobičajenim rodnim praksama u selu. Drevni stavovi prema obrazovanju i zaposlenju stavljaju žene u marginalan položaj i često ih se priznaje samo kad ispunjavaju uloge koje su važne drugima – ulogu majke, supruge, kćeri – a neobiteljska, netradicionalna osobna postignuća među ženama u tim se ruralnim zajednicama rijetko ističu. Dakle, i muškarci i žene spremno brane i strogo se drže tradicionalnih rodnih vrijednosti i stavova koje se oduvijek visoko cijenilo, što naznačuje da se u tim područjima nije dogodila retradicionalizacija. Duboko ukorijenjeni u tradicijama, stereotipima i predrasudama, ljudi i dalje sve čine na taj način jer “oduvijek se tako radilo”!

Drugo, ako su rodne vrijednosti i stavovi u tim ruralnim zajednicama oduvijek tradicionalni, jesu li u posttranzicijskom/poslijeratnom razdoblju dobili novo značenje? Nema dvojbe, tradicionalne rodne vrijednosti i stavovi koje se dogovaralo i održavalo u nacionalnim i sociokulturnim sredinama u posttranzicijskom/poslijeratnom razdoblju dobro su prihvaćeni u ruralnim zajednicama, gdje su prije cvjetali “incognito”. Posebice je Katolička crkva snažna društvena sila koja (od tranzicije) neskriveno usmjerava živote ljudi u tim ruralnim zajednicama, osobito u oblikovanju normi i ideologija koje se odnose na obitelj. Institucionalizirana vjera uz podršku države uspostavila je “idealnu” ulogu žena kao vjernih i skrbnih “pravih supruga” koje imaju posebnu ulogu u obnovi nacije majčinstvom. Nema dvojbe da je posttranzicijsko/poslijeratno razdoblje postavilo posebne izazove ruralnim ženama, jer su često nepovratno začahurene u prevladavajućim patrijarhalnim stavovima i to u teškom, recesijskom razdoblju. S obzirom na ograničen izbor one se strogo pridržavaju tradicionalnih vjerovanja i spremno prihvaćaju kodove tradicionalnoga rodnog ponašanja jer nemaju drugog načina stjecanja društvene moći. S tranzicijom su tradicionalne vrijednosti i stavovi poprimili nova, ali poznata značenja u ruralnim zajednicama koje su uključene u ovoj studiji. Javni naglasak na retradicionalizaciji razumio se,

odobravao i šire prihvaćao u tim zajednicama, gdje se tradicionalne vrijednosti i stavove (koje se uvijek visoko vrednovalo) vrlo dobro primalo. Prije tranzicije, pokoravanje tradicionalnim vrijednostima i stavovima moglo se tumačiti kao čin otpora nametljivoj državi u kojoj su žene često imale više prostora i mogućnosti nego muškarci dovesti u pitanje socijalističke norme. No od tranzicije, diskursi re-tradicionalizacije ustvrđuju da žene ne bi trebalo odvrćati od njihovih "prirodnih" uloga i istodobno uvjeravaju ljude u ruralnim zajednicama da su cijelo vrijeme imali pravo. Stoga se može tvrditi da se rodne vrijednosti i stavovi iznova artikuliraju, ali da se ta artikulacija provodi u već dobro poznatim smjerovima.

U završnoj napomeni vrijedi istaknuti da neke ruralne žene sada prihvaćaju tradicionalne vrijednosti i stavove srčanije od drugih, ovisno o svojim životnim okolnostima (jesu li samo kućanice ili su i zaposlene, žive li u proširenoj ili nuklearnoj obitelji itd.). Nema dvojbe da će zbog prihvaćanja tradicionalne uloge i pratećih pojmova poštivosti i dužnosti prema obitelji tradicionalna shvaćanja i dalje utjecati na njihov život. No ipak, premda su u tim ruralnim zajednicama rodne pozicije naizgled fiksirane, među obrazovnijim, mobilnijim i manje religioznim ženama, koje imaju širi raspon interesa, zbiva se dublje propitivanje tradicionalnih rodničkih vrijednosti i stavova. No, ti su glasovi otpora tihi jer nisu ovlašteni promijeniti rodni poredak i relativno su nemoćni. Promjenu stava izražavale su neke žene koje žele bolju budućnost svojim kćerima, no sljedeći iskaz potvrđuje da se stavovi i mogu promijeniti, ali da se praksa ne mijenja!

Da, jesam... Vidjela sam kako su moji roditelji živjeli, premda sam uvijek bila protiv toga. Uvijek sam govorila da sam ja drukčija, ali čini se da uopće nisam drukčija. Nemam nikakva izbora... Nemam nikakva izbora...
(Majda, 47 godina)

Dakle, većini žena u ovoj studiji nedostaje moć i nisu kadre prijeći granice jer su one ukorijenjene u društvenim, političkim i ekonomskim procesima. Ti procesi (tradicionalne prakse socijalizacije, niska obrazovna razina, ograničena iskustva zaposlenosti, mjesto stanovanja nakon stupanja u brak, kućevnost itd.), što je za ta ruralna područja karakteristično) ograničavaju mogućnosti osobnog i profesionalnog razvoja. Jasno je da zbog kulturnih očekivanja "primjerenoga rodničkog ponašanja", koja odražavaju tradicionalne vrijednosti i stavove, žene ne koriste (ili osjećaju da ne mogu iskoristiti) svoje već ograničene mogućnosti da bi popravile svoj položaj.